

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**İNGİLİSDİLLİ LÜĞƏTLƏRİN TARİXİ, QURULUŞU
VƏ TİPOLOGİYASI**

İxtisas: 5708.01- German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: Yasin İsrafil oğlu Babazadə

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan-2022

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin "İngilis dili və tərcümə" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

Rəsmi

opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aynur Müzəffər qızı Ağazadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Elmi seminarın sədri:

Filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilin yaranma və inkişaf tarixi, o dildə danışan xalqın tarixi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Lüğətçilik də dilçiliyin mühüm sahələrindən biri kimi qəbul olunur. İngilis və amerikan nümunələri əsasında deyə bilərik ki, lüğətçiliyin tarixi iki dövrə bölünür. Birinci dövr VII-XVI əsrləri əhatə edir və qlossarizasiya mərhələsi adlanır. İkinci dövr isə XVII əsrdən başlayaraq XVIII əsrin əvvəllərini əhatə edir və çətin sözlər lüğəti dövrü kimi xarakterizə olunur. Lüğətçilik müstəqil bir elm sahəsi kimi XX əsrin birinci yarısında formalaşmışdır.

1400-cü il ingilis leksikoqrafiyası tarixində inkişaf dövrü kimi qəbul olunur. Bu zaman yeni ikidilli lüğətlər hazırlanmışdır. Eyni zamanda Şərqi Anqaliyada “Medulla Qrammatika” adlı lüğət meydana gəlmişdir. XV əsrin əhəmiyyətli lüğətlərindən biri də Rayt Velker (Wright Wuelcker) tərəfindən tərtib edilən “Latın-ingilis lüğəti”dir. 1884-cü ildə yeni və ən mükəmməl lüğət - “Oxford english dictionary” nəşr edildi və lüğətçilik tarixinin ən mükəmməl nəşrlərindən biri kimi hələ də əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Sözləri ingilis ekvivalentləri ilə verən ilk birdilli ingilis lüğəti 1604-cü ildə nəşr edildi və bu lüğət kitab oxucularına çətin sözləri daha əlçatan edirdi. Daha sonra 1721-ci ildə lüğətlər tələffüz və etimologiya məsələlərindən də bəhs etməyə başladılar. Qeyd edək ki, “Universal etymological english dictionary” lüğəti buna ən yaxşı nümunədir. İngilis və amerikan lüğətçiliyinin inkişafından bəhs edərkən S.Consonun (S.Jonson) N.Uebsterin (N.Webster) töhfələrini unutmamaq olmaz.

Hazırda lüğətlərin vəzifə və əhatə dairəsi xeyli məhdudlaşdırılmışdır: onlar müasir ədəbi dil, etimoloji, tarixi, sinonimik, dialektoloji, frazeoloji və s. kimi lüğətlərə ayrılır ki, bunların da hər biri xüsusi və dərin leksikoloji tədqiqat, geniş və ciddi təşkilat işi tələb edən müstəqil mövzulardır və onları bir lüğətdə cəmləşdirmək mümkün deyildir. Əlbəttə, adları çəkilən lüğətlərin müasir dövrdə ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi dəyişikliklərlə bağlı olaraq tərtibi və nəşrinə böyük ehtiyac duyulur. Vurgulayaq ki,

bu tipli lüğətlərin hazırlanması lüğətçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

İngilisdilli lüğətlərin çox növləri vardır ki, bunlardan da “Böyük Oxford lüğəti” (The Oxford english dictionary) (izahlı), “Qısa Oksford dilçilik lüğəti” (The concise Oxford dictionary of linguistics) (lingvistik), “Duden şəkilli lüğət ensiklopediyası” (Duden pictorial dictionary encyclopedia) (ensiklopedik), “Mövcud ingilis dili idiomlarının lüğəti” (Dictionary of current english idioms) (frazoloji) lüğətləri göstərə bilərik. Ancaq bu lüğətlərin dövrün tələbinə uyğun yeniləşməsi və tədqiq olunması leksikoqrafiyanın qaşısında duran mühüm bir vəzifədir.

İngilis leksikoqrafiyasının qızıl dövrü XIX əsrin sonları hesab edilir. Bu dövrdə İngilis Filoloji Cəmiyyətinin “Oksford ingilis dili lüğəti” (The Oxford english dictionary) lüğəti çap olunmuşdur. Lüğətdə məqsəd ingilis sözlərinin qədim ingilis dilindəki formalarını, köhnə ingilis dilində tapılmadıqda, dilə nə zaman daxil olduqlarını göstərmək və eyni zamanda hər bir mənənin inkişafını aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu zaman qarşıda duran əsas vəzifə eyni sözün digər mənaları ilə tarixi əlaqəsini öyrənmək, həm də onların inkişafını izləmək olmuşdur. Təkcə bu lüğətin təhlili onu deməyə əsas verir ki, lüğətçilik xüsusi bir sahə kimi inkişaf etmiş və müəyyən zaman ərzində özünün ən yüksək inkişafı mərhələsinə çatmışdır.

XX əsrdə də lüğətçilik təcrübəsində əldə olunan nailiyyətləri özündə əks etdirən sanballı lüğətlər çap olunmuş və bu proses indi də davam etməkdədir. Müasir nəzəri leksikoqrafiyada lüğətlərin tipologiyası və təsnifi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Müxtəlif meyarlar üzrə təsnifat lüğət növlərinin sayını artırır. Hazırda yeni informasiya texnologiyalarının sürətlə yayılması, internetin yaranması, maşın tərcüməsi avtomatik və maşın lüğətləri problemlərini yaratmışdır. Müasir dünyamızda elektron lüğətlərin tərtib olunması leksikoqrafiyada ayrıca istiqamət kimi sürətlə inkişaf edir. Qeyd edilməlidir ki, inkişaf edən leksikoqrafiyanın əsas səbəbkarları, mükəmməl leksikoqrafların xidmətləri öyrənilməli və geniş şəkildə tədqiq olunmalıdır. Daha doğrusu, müasir dövrün elmi

tədqiqat istiqamətlərinə verilən tələblərdən biri kimi leksikoqrafiyanın müasir problemlərinin, lüğətçilik tarixinin və təcrübəsinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi elmimiz qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Diqqətə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə də lüğətçilik, tərcüməçilik problemləri və bu sahədə təkmilləşmənin aparılması məqamları daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, ölkə rəhbərinin dilçiliyin inkişafına diqqət və qağısı, eləcə də bu çərçivədə leksikoqrafiya, tərcümə sənətinin tarixi və müasir vəziyyəti ilə bağlı imzaladığı sərəncamlar, dilçilik sahəsində həyata keçirilən dövlət proqramları leksikoqrafik tədqiqatların aktuallığını, gərəkliliyini şərtləndirir. Ölkə prezidentinin sərəncamı ilə 150 cildlik dünya ədəbiyyatı nümunələrinin dilimizə tərcümə olunaraq nəşr olunması bir tərəfdən azərbaycanlı oxuculara dünya klassiklərini tanıtmğa xidmət edirsə, digər tərəfdən tərcüməçilik sahəsinə göstərilən diqqətin ifadəsi kimi maraqlı doğurur. Həmçinin ölkə prezidentinin son illərdə tərcümə mərkəzinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı verdiyi tapşırıqdan irəli gələrək görülmə işlər də Azərbaycanda lüğətçilik və tərcüməçilik sahəsinə göstərilən dövlət qayğısının ifadəsidir.

Dilin lüğət tərkibinin dəyişməsi və inkişafı daha çox izahlı, ikidilli, terminoloji və orfoqrafiya lüğətlərində özünü göstərir. Dilin inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək, insanların lüğətə olan ehtiyacını ödəmək üçün dövrün tələblərinə cavab verəcək müasir lüğətlər tərtib olunmalıdır. Bu mənada, məhz XIX-XX əsrlərdə tərcümə və ya ikidilli lüğətlər biznes dilinə, tarixiliyə olan ehtiyacın zəruriliyindən irəli gələrək çap olunmuşdur.

Bir sözlə, “Kembriç qabaqcıl öyrənlər lüğəti” (Cambridge advanced learner’s dictionary), “Kembriç akademik məzmun lüğəti” (Cambridge academic content dictionary), “Kembriç biznes ingilis dili lüğəti” (Cambridge business english dictionary), “Kembriç öyrənlərin lüğəti” (Cambridge learner’s dictionary), “Tarixi prinsiplərin yeni ingilis dili lüğəti” (New english dictionary of historical principles), “Cib lüğəti” (A pocket dictionary) zamanın tələbinə uyğun çap olunmuş lüğətlərdir. Belə lüğətlərin müəyyən zaman ərzində yenidən nəşr olunması bir tərəfdən xalqın mədəni

səviyyəsinin artdığını göstərsə, digər tərəfdən də mədəniyyətin, elmin, texnikanın inkişafını təsdiqləyən fakt kimi dəyərləndirilir. XIX–XX əsrlərdə çap olunmuş bu lüğətlərin hərtərəfli şəkildə tədqiq olunması mövzunun aktuallığı ilə səsləşir. Hüquq terminlərini, bazar iqtisadiyyatı terminlərini və s. öyrənmək baxımından “Statistik terminlərin lüğəti” (The Glossary of statistical terms), “Hüquq terminologiyasının lüğəti” (Glossary of legal terminology), “Texnologiya terminlərinin lüğəti A-Z” (The A-Z of technology terms), “Tədqiqat terminlərinin lüğəti” (Glossary of research terms), “Maliyyə və iqtisadi terminlər lüğəti” (Dictionary of financial and economic terms) lüğətlərinin nəşr edilməsi leksikoqrafik tədqiqatlar üçün bir növü baza rolunu oynayır. Prosesin davamı kimi dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni lüğətlərin nəşri və leksikoqrafik tədqiqatların zamanın tələblərinə uyğun olaraq işlənməsi özlüyündə günün tələbi kimi təzahür edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilisdilli lüğətlər, predmeti isə ingilisdilli lüğətlərin tarixi, quruluşu və tipologiyasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində əsas məqsəd ingilisdilli lüğətlərin yaranması, quruluşu, inkişaf yolunun, bir elm sahəsi kimi lüğətçiliyin tarixinin öyrənilməsi, ingilisdilli lüğətlərin tipoloji quruluşunun tədqiqidir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

-İngilis və amerikan leksikoqrafiyasının inkişaf tarixini tədqiq edərək həmin mərhələnin lüğətşünaslıq tarixindəki yerini müəyyənləşdirmək;

-İngilisdilli lüğətlərin yaranma tarixi və keçdiyi inkişaf yolunu xarakterizə etmək;

-Leksikoqrafiyanın bir elm sahəsi kimi yaranması və formalaşması yolunu izləmək;

-İngilisdilli lüğətlərinin tipologiyası və onların təsnifi parametrlərini təhlildən keçirmək;

-İngilis dilinin linqvistik lüğətlərini (dialektoloji, əcnəbi sözlər, orfoepiya və orfoqrafiya, etimoloji, yalvarışlar, sinonimlər, və

s. lüğətləri) dəqiq müəyyənləşdirmək, onları təhlil etmək;

-Çap olunmuş ingilisdili lüğətlərinin tərtibi qaydalarını, quruluşunu izah etmək;

-Çağdaş dövrümüzdə lüğətçiliyin müasir vəziyyəti və problemləri, lüğətçiliyin qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirmək;

-Müasir dövrdə elektron lüğətçilik termininin yaranması və elektron lüğətçilik qarşısında duran problemləri diqqət mərkəzinə çəkmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Bu tədqiqat metodlarına uyğun olaraq qarşılaşdırma, tutuşdurma, analiz və təhlil üsullarına istinad edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. İngilis və amerikan leksikoqrafiyasının zəngin tarixi var. İngilis və amerikan lüğətçiliyində ilk öncə izahlı “A dictionary of the english language, “Dictionary of the english language exhibiting orthography”, “Pronunciation and definition of words”, “ The Oxford history of english lexicography”, “A dictionary of slang, jargon and cant embracing english”, “American and anglo-indian slang”, “Pidgin english”, “Gypsies' jargon and other irregular phraseology” kimi ən vacib və lazımlı lüğətlər hazırlanıb nəşr olunmuşdur. Bundan başqa, ikidilli tərcümə lüğətləri, ensiklopedik lüğətlər, terminoloji lüğətlər və digər lüğətlər çap olunmuşdur.

2. Qədim dövərdən bu günə qədər çap olunmuş lüğətləri tədqiq etmədən leksikoqrafiyanın inkişaf tarixi və inkişaf dövrləri barəsində dəqiq elmi təhlil aparmaq mümkün deyildir.

3. Lüğətlər, onların hazırlanması elmi-nəzəri hazırlıqla yanaşı, geniş və ciddi təşkilati iş tələb edir.

4. XIX–XX əsrlərdə çap olunmuş lüğətlər leksikoqrafik tədqiqatlar olmaqla lüğətşünaslığın müstəqil bölmələridir.

5. XIX–XX əsrlərdə çap olunmuş lüğətlər (izahlı, tərcümə, terminoloji və s.) tərtibinə və nəşrinə böyük ehtiyac duyulan lüğətlərdir.

6. İngilisdilli lüğətlər öz quruluşu, tipoloji xüsusiyyətlərinə

görə Amerikada, Britaniyada olduğu kimi, digər ingilisdilli ölkələrdə də fərqli xüsusiyyətlər daşıyır, leksikoqrafik tədqiqatlarda da buna yanaşmalar fərqli şəkildə təzakür edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyini aşağıdakı amillər şərtləndirir:

- Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq ingilisdilli lüğətlər kompleks şəkildə tədqiq edilir. Lüğətçilik sahəsində böyük uğurlara və nailiyyətlərə baxmayaraq, XX əsr lüğətçiliyin tarixində dönüş mərhələsi kimi təsbit olunur.

- Lüğətçiliyin inkişafı tələb edir ki, onun ayrı-ayrı sahələrinə aid müasir tələblərə uyğun lüğətlər hazırlansın. Həm dilçilik elminin inkişafı, həm də lüğətçilik sahəsində gedən diferensasiya prosesi bu tədqiqatın elmi yeniliyini təşkil edir.

- Zamanla, dövrlə, ictimai-siyasi həyatla, iqtisadi, mədəni mühitlə bağlı olaraq çap olunmuş lüğətlər lüğətçiliyin zəngin ənənəyə söykəndiyini təsdiqləyir ki, dissertasiyada həmin ənənələr müəyyənləşdirilmiş və obyektiv elmi qiymətini almışdır.

- Tədqiqat işində leksikoqrafik tədqiqatlar kompleks şəkildə dəyərləndirilmiş, amerikan, Britaniya ingiliscəsi ilə yanaşı, digər ingilisdilli ölkələrdə də ingilisdilli lüğətlərə verilən tələblər tədqiqat işində müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

- İlk dəfə olaraq ingilisdilli lüğətlərin təkmilləşmiş, yenidən işlənmiş variantları ilə ilkin variant arasında ciddi müqayisələr aparılmış, təkmilləşməyə səbəb olan sosial, siyasi və digər proseslər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

- Çağdaş leksikoqrafik tədqiqatlarda bəhs olunan elektron lüğətlər, internet lüğətlərinin yaranmasını zəruri edən səbəblər diqqət mərkəzinə çəkilmiş, bu tipli lüğətlərin tipoloji xüsusiyyətləri, quruluşu geniş spektrdə araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

- Tədqiqat işində ingilisdilli lüğətlərin yaranmasından bu günəqədərki mərhələdə bu tipli lüğətlərdən bəhs edilən leksikoqrafik tədqiqatların böyük əksəriyyətinə istinad edilməklə konkret elmi mülahizələr, qənaətlər formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində müasir dövrdə leksikoqrafıya sahəsindəki mühüm elmi

istiqamətlərdən, lüğətçiliyin bir elm sahəsi kimi perspektivlərindən geniş şəkildə bəhs olunmuşdur. Lüğətlərin tərtibi prinsipləri, tipoloji xüsusiyyətləri, quruluşu, lüğətçiliyə verilən tələblər nəzəri şəkildə şərh olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ali məktəblərin müvafiq fakültələrində leksikoqrafiyadan aparılan seçmə fənlərin tədrisi zamanı dissertasiyadan istifadə etmək olar. Həm də leksikoqrafiyaya dair dərslək, dərsl vəsaiti yazılan zaman tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti heç də az rol oynamır. Eləcə də leksikoqrafik tədqiqatların aparılması zamanı bu dissertasiyadakı nəticələrdən istifadə etmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “İngilis dili və tərcümə” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin mövzusu Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası Filologiya problemləri üzrə elmi şuranın 28 Dekabr 2017-ci il tarixli iclasında (protokol №10) təsdiq olunmuşdur. Həmçinin Dissertasiyanın mövzusu Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi şurasının 27 Fevral 2018-ci il tarixli iclasında (protokol №06) təsdiq olunmuş, elmi rəhbər AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Ə.A.Quliyev və filologiya elmləri doktoru, professor İ.M.Tahirov təyin edilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları elmi konfranslarda məruzə edilmiş, Azərbaycanda və xaricdə nəşr edilən elmi nəşrlərdə çap olunmuşdur. Dissertasiya ilə əlaqədar 15 məqalə və konfrans materialı (3-ü xaricdə olmaqla) çap edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.
Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dissertasiyanın strukur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə həcmi. “Giriş” 7 səhifə - 11 807 işarə, I fəsil 37 səhifə -70 512 işarə, II fəsil 42 səhifə - 79 448 işarə, III fəsil 31 səhifə - 56 070 işarə, “Nəticə” 4 səhifə - 6 031 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat 12 səhifə - 16 935 işarə. Ümumi həcmi 135 səhifə – 242 931 işarə.

DİSSERTASİYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, işin elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, eləcə də dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil “**İngilis leksikoqrafiyasının inkişaf tarixi**” adlanır və iki paragrafdan, altı bölmədən ibarətdir. “**İngilis leksikoqrafiyasının tarixinə bir nəzər**” adlı paragrafda ingilis dilinin leksikoqrafiyasının inkişaf yoluna, bu yolun bəlli məqamlarına nəzər salınmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, dövrün ictimai-siyasi görüşləri, elm və mədəniyyətin inkişaf mənzərəsi lüğətçiliyin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bu mənada vurğulanır ki, “*lüğətlər dilin lüğət tərkibindəki sözlərin siyahısını saxlayan bir kitabdır, lüğət xalqın bütün birliyini lazımı şəkildə əks etdirən bir reyestr olmalıdır*”¹. “**İngiltərədə leksikoqrafiyanın inkişaf mərhələləri**” adlı başlıqda ingilis dilinin leksikoqrafiyasının inkişaf mərhələləri tədqiqat obyektinə çevrilmiş, hər mərhələ haqqında ümumiləşmiş məlumat verilmişdir. İngilis dili leksikoqrafiyasının qızıl çağı XIX əsrin son 25 ilində İngilis Filoloji Cəmiyyətinin “Oksford ingilis dili lüğəti” The (Oxford English Dictionary) (OED) olaraq bilinən əsərin tərtib edilməsinə başladığı dövrə aid edilir. Əsər əvvəlcə “Oksford ingilis dili lüğəti” The (Oxford English Dictionary) adı ilə tanınırdı. Hələ də bir sıra hallarda əsər “The Oxford English Dictionary” olaraq adlandırılır.

Lüğətçiliyin tarixi şərti olaraq aşağıdakı dövrlərə bölünür. Birinci dövr (VII-XVI əsrlər) qlossarizasiya mərhələsi adlanır. Bu dövrdəki lüğətlər sadə, ikidilli əlyazma şəklində olan sözlüklər idi. Sözlüklər ingilis dili qarşılığı ilə verilmiş anlaşılmayan (latın və yunan) xarici sözlərdən ibarət idi. Mənası bilinməyən sözü axtararkən onu axtaran şəxs həmin sözün ana dilindəki qarşılığını

---

¹ Diderot D. Encyclopédie. Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers/ Diderot Denis. –Paris: Tome V, –1755: p. 635-648, s. 636

haşiyələrlə, yaxud da sətirlər arasına yazmaqla tapmalıdır. Bu işarə yunan dilində “glossa” dil, söz deməkdir. Daha sonra sözlükləri birləşdirməklə daha çox sözlər toplusu yarandı və bu “glossary” adlandı. Məsələn, “Leyden və Erfurt” (Leiden və Erfurt) bu qəbildən olan lüğətlərdir. Bu lüğətlərdə sözlər təkcə əlifba sırası ilə deyil, həmçinin tematik prinsipləri nəzərə almaqla verilmişdir².

İkinci dövr isə XVII əsrin II yarısını və XVIII əsrin əvvəllərini əhatə edir və “çətin sözlər lüğəti dövrü” kimi adlandırılır. Çətin sözlər lüğəti dövrü XVII əsr və XVIII əsrin əvvəllərini əhatə edir. Bu dövrün lüğət tərtibatçıları anlaşılmayan leksik vahidləri, çətin anlaşılan ifadələri, bir-birindən çətinliklə fərqləndirilən sözləri öyrənməyə meylli idilər. İlk birdilli ingilis lüğətləri çətin sözlər lüğəti idi. İngilis dilinə son dövrlərdə daxil olmuş yad və çətin sözlər lüğətlərinə John Bulloqarın 1616-cı ildə tərtib etdiyi “İngilis dilinin ekspozitor (English Expositor) lüğəti aiddir. Ancaq bu ümumi bir ingilis dili lüğəti deyildi. Ən erkən birdilli ingiliscə lüğətlər əvvəlki onilliklərdə ingilis dilinə daxil olan qəribə və çətin sözlərin çoxunu sadə formada izah edən çətin sözlər lüğəti idi³. Lüğətçilik tarixində **“Elməqədərki və ya normativ mərhələ”**nin əsas xüsusiyyəti anlaşılması çətin olan sözləri izah etməkdir. İnsanlar əvvəlcə istinad kitablarından nüfuzlu bir dəstək almadan danışdılar. İlk kiçikhəcmli lüğətlər 25-ci ildə “Şumereyn” (Sumerain) əsərində ortaya çıxdığı elmə məlumdur.

Lüğət hazırlamadakı müasir dövr **“elmi və ya elmi-tarixi”** mərhələ adlandırılmaqdadır. Çünki elmi, yaxud elmi-tarixi mərhələ aşağıdakı prinsiplərə söykənir:

- 1) lüğətlər tarixi prinsip əsasında tərtib olunur;
- 2) lüğət hazırlamada normativ yanaşmadan təsvirediciyə keçid var;

---

² Бурлакова М.В. Культурно-ориентированная лексика британского варианта английского языка (Лексикографическая разработка) / дисс.... канд. филол. Наук./ –Иваново: –2004. –231 с.

³ <https://www.britannica.com/topic/dictionary#ref114015>

3) lüğət hazırlanması lexis bir sistem olaraq xarakterizə olunur.

“Amerikada leksikoqrafiyanın inkişafı” adlı paraqraf iki bölmədən ibarətdir. **“XVIII-XIX əsrlərdə Amerikada nəşr olunan lüğətlər”** və **“XX əsrdən indiyə qədər Amerikada nəşr olunan lüğətlər”** adlı bölmələrdə Amerikada leksikoqrafik tədqiqatların tarixi inkişaf yoluna nəzər salınmışdır. Daha ətraflı desək, ingilis dili leksikoqrafiyasının tarixi inkişafı ilə bağlı Amerika və ingilis leksikoqrafiyasının tarixi təcrübəsini göstərən nəşrlər bəlli sayda vardır. Bu səpkili işlərdən ilki XVII əsdən başlayaraq XX əsrin əvvəlinə qədər ingilis və Amerika leksikoqrafiyasının tarixinə həsr olunan V.D.Arakinin məqaləsidir. Həmin məqalədə ingilis və Amerika izahlı lüğətlərinin tarixi izlənilmiş, həmçinin onların quruluşunun ümumi prinsipləri qısaca təsvir edilmişdir. Bu məqalədə nəzəri suallar yoxdur. Bu onunla izah olunur ki, leksikoqrafiya o zaman hələ elm kimi formalaşmamışdı və hələ öz başlanğıc dövrünü yaşayırdı. V.D.Arakinin işinin ən böyük əhəmiyyəti İngiltərə və ABŞ-ın leksikoqrafiyasının praktik təcrübəsini qiymətləndirmək üçün birinci cəhd olması idi.

Digər böyük Amerika lüğətləri ilk dəfə 1891-ci ildə tamamlanan “Sənçeri lüğəti” (Century dictionary), 1895-ci ildə ilk dəfə tamamlanan “Funk and wagnalls yeni standart lüğəti” (Funk and wagnalls new standard dictionary) lüğəti. Bu lüğətlər qısaldılmış versiyaları da daxil olmaqla müxtəlif adlarla sonrakı dövrlərdə də nəşr olunmuşdur. Ofis, məktəb və ev istifadəsi üçün bir çox kiçik, lazımlı populyar lüğətlər, yazı, tələffüz, mənə və istifadəyə dair istinad kitabları da tələbatı ödəmək üçün hazırlanmışdır.

Müstəmləkə dövründə artıq amerikalılar sivilizasiyadan çox kənarda qaldıqlarını anlamışdılar. Beləliklə, onlar öz sözlərinin qarşılığını öyrənmək üçün standart bir kitab əldə etmək arzusunda oldular. Bu zaman dil müstəmləkəçiliyi uzun müddət davam etdi və lüğətçiliyin baza strukturunun formalaşmasına zəmin yaratdı⁴. XVII

---

⁴ Arnold I.V. The English Word/ Arnold I.V.– Москва: Высшая школа,–1986. – p. 261-273.

əsrin əvvəllərində ingilis mühacirlər tərəfindən Şimali Amerika qitəsinə gətirilən ingilis dilli əhalinin əksəriyyəti (90%) biritaniyalı olmasına baxmayaraq, onların dili müəyyən dəyişikliyə uğramağa başladı. 4 milyon əhalinin istifadəsi üçün lüğətlərin hazırlanması vacib məsələ idi. Qeyd etdiyimiz kimi bu sahədə ilk leksikoqrafik çalışmalar XVIII əsrin izahlı lüğətləri hesab olunur. Onların əksəriyyəti orta məktəblər üçün tərtib edilmişdir.

XVIII əsrdən sonra ilk ixtisar olunmuş lüğətlər xaricilər üçün nəzərdə tutulmuşdu və onlar böyük lüğətlərin mexaniki qısaldılması yolu ilə yaradılırdı. Bu səpkili lüğətlər pedaqoji prinsiplərə əsaslanan tədrislə əlaqəli idi. İlk qısaldılmış lüğətlərdən biri “A pocket dictionary or complete english expositor” idi.

Dissertasiyanın **“İngilis dilli lüğətlərin tipologiyası və onların təsnifi parametrləri”** adlanan ikinci fəslinin **“İngilis dili lüğətlərinin növləri”** adlanan paragrafında lüğətlər təsvirindən, onların təsviri mövzusunda asılı olaraq ensiklopedik və linqvistik tiplərinə bölünürlər. Ensiklopedik lüğətlər mövzularla, əşyalarla, hadisələrlə, hallarla əlaqədar anlayışların əhatə dairəsini və həcmi açıqlayır. Məhz buna görə biz bunlarda, əvəzlilikləri, qoşmaları, ədatları, nidaları tapa bilmərik və çətin fellərə, sifətlərə və zərflərə rast gələ bilərik. Lakin ensiklopedik lüğətlərdə çoxlu isimlər yer alır. Xüsusilə şəxs adları, soyadlar, çayların, şəhərlərin, ölkələrin adları və s. Məsələn, “yer” sözünün anlamı “Sovet ensiklopedik lüğətində” (Soviet encyclopedic dictionary) belə təsvir edilir: *“Yer” günəş sisteminin üçüncü planetidir, onun ətrafında orta hesabla 29765 km/s və 149.6 mln\km məsafəsində fırlanır, Aya sahibdir*”.⁵

Ensiklopedik lüğətlər obyektlər, hadisələr, şərtlər, fənlər, elmi sənaye haqqında məlumat daşıyan məlumat kitablarıdır. Baxmayaraq ki, ensiklopedik lüğətlər obyekt, hadisələr, şəxslər haqqında az məlumat verir. Amma bu səpkili lüğətlər təkcə konsepti yox, həmçinin işin strukturuna, tərkibinə, fəaliyyət mexanizminə və prinsiplərinə dair qısa məlumat verir. Linqvistik lüğətlərdə

---

⁵ Böyük Sovet Ensiklopediyası (BSE). XVIII c., Moskva, 1953.

ensiklopedik lüğətlərdən fərqli olaraq, bir obyekt və ya anlayış təsvir olunmur. Ancaq sözün özü, yəni sözün xarakteristikası bir dil vahidi kimi verilir: sözün əhəmiyyəti verilir onun qrammatik, orfoepik xüsusiyyətləri, onun stilistik məxsusluğu göstərilir. Məsələn, “4-cildli Azərbaycan dili izahlı lüğətində” yer sözü üzrə məqaləsində aşağıdakı məlumat verilir: “yer, təsirlik hal yeri, cəmdə, yerlər, yerlərin, yerlərə. 1. Üzərində sakin olduğumuz planet 2. Quru 3. Yer qabığının üst qatı, torpaq, süxur və s.”⁶.

Növbəti paraqrafda tərcümə lüğətlərindən bəhs olunur. Tərcümə lüğətləri sözlərin başqa bir dildə və ya bəzi xarici dillərdə köməyi ilə şərh olunduğu bir məlumat kitabıdır. Tərcümə lüğətlərinin funksiyaları barədə danışmadan əvvəl bunları ayırmaq lazımdır:

- 1) Tərcümə lüğətləri niyə faydalıdır?
- 2) Bu lüğətlər kimlər üçün tərtib olunurlar?

Sözsüz ki, tərcümə lüğətləri xarici dilləri öyrənərkən insanlara kömək edir. Onların fərqləndirilməsi hər hansı bir istifadəçinin statusundan asılı ola bilər. Beləliklə tərcümə lüğətləri funksiyalarına və adresat statusuna görə bölünə bilər. Tərcümə lüğətləri iki cür ola bilər: ikidilli və çoxdilli.

“Birdilli, çoxdilli lüğətlər”, “Elektron lüğətlər” adlı paraqrafda elektron lüğətlərin yaranması və bunu zəruri edən tarixi şərait dəyərləndirilir. Müasir dünyamızda texnoloji yeniliklərin verdiyi imkanlardan leksikoqrafiyada da geniş istifadə olunmaqdadır. Belə ki, çağdaş dövrümüzdə elektron lüğət anlayışı geniş auditoriya qazandığı kimi, elektron lüğətçilik sahəsində də leksikoqrafik tədqiqatlar üçün mənbə formalaşmaqdadır. Elektron lüğətlərdə multimedia vasitələrindən istifadə olunur ki, bu lüğətlərin ən böyük üstünlüyü axtarışın yüksək sürətidir. Elektron lüğətlərin iki əsas növü var: CD-ROM lüğətləri və onlayn lüğətlər.

CD-ROM lüğətlərinə aiddir: Advanced Learners üçün “Macmillan ingilis dili lüğəti” (Macmillan english dictionary),

---

⁶ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II cild (İ-R) tərt.ed. İ.O.Məmmədov – Bakı: Çıraq, –1999. s. 98

Advanced learner's üçün "Oksford ingilis dili lüğəti" (Oxford english dictionary), "ABBYY Lingvo x 13" və başqaları. Məsələn, "Çağdaş İngilis Longman Dictionary"(Longman Dictionary of Modern English) lüğəti Amerika və ingilis tələffüzünü təmin edir, sözlərin mənşəyini verir, söz tezliyini göstərir, insanlar, yerlər və əşyalar üçün 7000 ensiklopedik giriş ehtiva edir. Müasir kütləvi informasiya vasitələrindən nümunələr, qrammatika və söz istifadə tapşırıqları təklif edən bu lüğətlərdə səsinizi yazma və tələffüzünüzü lüğət tələffüzü ilə müqayisə edə bilərsiniz.

"ABBYY Lingvo x 3" lüğəti də böyük maraqla qarşılanan lüğətlərdəndir. Bu toplu lüğət 150-dən çox lüğətin məlumatlarını birləşdirir və 8.7 milyon söz bazası mövcuddur. Müxtəlif elm və biznes sahələrinə aid 107 tematik lüğəti, iki ilin sonundakı nitqə daxil olan söz və ifadələri əhatə edən günümüz lüğətlərinin 12 yenilənmiş lüğətini dəstəkləyir. Ən əhatəli müasir lüğətlərin "ABBYY Lingvo x 3" dünyaca məşhur söz kitabları "Oxford ingilis dili Lüğəti" (Oxford english dictionary), "Yeni Oksford amerika lüğəti" (New Oxford American Dictionary) və "Collins Cobuild Advanced Learner's English Dictionary" (Kollins Kobild qabaqcıl öyrənənlərin ingilis dili lüğəti) ilə əlaqələndirilir. Lüğətdə ayrıca sözün necə istifadə ediləcəyi nümunələri ilə ətraflı bir tərcümə verilir, transkripsiyası, sinonimləri göstərilir və elektron baza dil öyrənənlər üçün xüsusi imkanlar yaradır. Bu paraqrafda son illər ərzində Böyük Britaniyada və ABŞ-da nəşr olunmuş və ciddi mənada elmi fikirdə qəbul olunan linqvistik lüğətlərin təsviri verilmişdir.

Bununla əlaqədar, qeyd etmək lazımdır ki, bütün lüğətlər üçün onların meydana gəldiyi ili qeyd etmək məqsədyönlü deyil. Problem burasındadır ki, bəzi məlumat kitabçaları tam mənası ilə 10 dəfələrlə yenidən çap olunur və beləliklə, yenidən çap edilmiş titul vərəqində göstərilən il heç nə ifadə etmir. Ola bilsin ki, bəzən bu cəhət insanı yanılda bilər. Çünki lüğətlər sadəcə yenidən həm də əvvəlki adı ilə nəşr edilir.

Birdilli lüğətlər öyrənilən dildəki sözlərin mənalarını izah edir. Lakin ikidilli lüğətlər yaxşı bildiyimiz sözlərin, yaxud da ana dilində sözlərin tərcüməsini və izahını verir. Bu günədək, demək olar

ki, ikidilli lüğətlər daha geniş yayılmışdır.

Birdilli lüğətlər ikidilli lüğətlərə nisbətən daha az istifadə olunur. Birdilli lüğətlər həm xarici dil öyrənənlərin, həm də həmin dilin daşıyıcılarının istinad etmələri üçün hazırlanmış bir lüğət növüdür. Swanepoelə (2001) görə, “pedaqoji lüğətlər ana dilində danışmayanların səriştəsi və çeşidlərini deşifr edən birdilli lüğətlərdir”. Birdilli lüğət, öyrənənlərin ingilis dilində həтта yazma və danışmasına da kömək edə biləcək bir vasitə olmuşdur. Meriam-Uebster (Webster), “Longman lüğəti” (Longman Dictionary), “Oksford öyrənənlər lüğəti” (Oxford Learners Dictionary), “Cambridge Dictionary” (Kembric lüğəti) və Advanced Learners üçün “Macmillan ingilis dili lüğəti” (Macmillan English Dictionary) birdilli lüğətlərin mükəmməl nümunəsi sayılır. Birdilli lüğət eyni dildəki bəzi sözlər haqqında daha mürəkkəb bir izahdır.

Flin (Flyn) birdilli lüğətdən istifadənin faydası haqqında yazır:

- Müəllif inanır ki, birdilli lüğət şagirdlərin ondan istifadə edərkən daha çox anlayış əldə etmələrinə kömək edə bilər.

- Müəllif birdilli lüğətin ikidilli lüğətdəki bəzi qeyri-adi və ya aydın olmayan izahları düzəldə biləcəyinə inanır.

- Birdilli lüğətdə öyrənənlərin bilmələri lazım olan sözlər haqqında dəqiq bir açıqlama ola bilər.

Birdilli lüğətdən istifadənin üstünlüklərini izah etdikdən sonra, eyni lüğətdən istifadənin mənfi cəhətləri belə izah edilir:

- Şagirdlər birdilli lüğətdən istifadə edərkən öyrənmə prosesində ikidilli lüğətdən istifadədə daha da çətinlik çəkirlər.

- Birdilli lüğətdə lazımi ifadələri tapmaq çətinidir.

Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, birdilli lüğət yalnız ingilis dilini öyrənənlərin yuxarı və üst səviyyələri üçün nəzərdə tutulur. Bu lüğətlər, demək olar ki, yalnız sözləri təyin etmək üçün istifadə edilə bilər və sözləri tərcümə etmək üçün istifadə edilə bilməz.

İkidilli (tərcümə) lüğətlər sözləri və ifadələri bir dildən o birinə tərcümə edir. İkidilli lüğətlər tək yönümlü ola, yaxud da iki yönümlü ola bilər. İki yönümlü ikidilli lüğətlər əsasən iki bölmədən ibarət olur ki, onların da hər biri əlifba sıralaması ilə sözlərin və

ifadələrin tərcüməsini verir.

“Dialekt, slenq, neologizm, terminoloji lüğətləri” dialekt lüğətləri göstərilir ki, bir dialektin leksikasını və ya qohum dialekt qruplarını təsvir edir. Belə lüğətin nümunəsi “İngilis dialekt lüğəti” (The English Dialect Dictionary) (6 cildə), Oxfordda 1898-1905-ci illər aralığında nəşr edilmişdir. O, dialekt sözlərin daha dolğun lüğəti hesab olunur. 200 il ərzində İngiltərədə, İrlandiya, Şotlandiya və Uels dialektləri istifadə olunan lüğətlər siyahısına daxildir. Qeyd edilmiş materialın zənginliyinə görə bu lüğət ən yaxşılardan sayılır. Terminoloji lüğətlər terminlərin seçilməsi, leksikoqrafik emalı, qeydə alınması məqamları, son nəticədə sahə terminologiyasının və ümumiyyətlə terminologiyanın inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən döndürmə prosesi özündə birləşdirir.

İngilis dili leksikoqrafiyası daha çox sayda ingilis və amerikan şairlərinin, nasirlərinin əsərlərinin leksik tərkibini əks etdirən məlumat kitabçalarını nəşr etdirir. Təbii ki, birinci yerdə Uilyam Şekspirin dili durur. Şekspir lüğətinin arxasınca Bibliya lüğətləri gəlir. Onlardan ən yaxşısı “Kurdena Konkordansı” sayılır. Bu lüğət ilk dəfə 1937-ci ildə nəşr edilmişdir və 250 min lüğət məqalələrindən ibarətdir.

“Sinonim və antonim lüğətlər, söz birləşmələrinin lüğətləri” adlı paraqrafda sinonimik lüğətlərdə sinonimlər və ya mənasına görə yaxın sözlər toplanır. Lüğətlərin bu tipi 2 alt tipə bölünür- izahlı lüğətlər və ya inventor lüğətlər. **“Qısaltma və işarələr lüğəti, kəlamlar və atalar sözləri lüğəti, nitqin düzgünlüyü lüğətləri”** adlı paraqrafda qısaltmalar, atalar sözləri və s. Lüğət növlərindən bəhs olunur. Orfoepik və yaxud tələffüz lüğətləri sözün tələffüz şəklini göstərir. Sözlərin tələffüzü ingilis dilinin bütün ümumi və izahlı lüğətlərində verilir. Amma orfoepik lüğətlərdə sözün bu cəhəti daha dəqiq və böyük həssaslıqla təsvir edilir. Bu lüğətlər ingilis dilində istifadə olunan qısaltmalardan, işarələrdən, simvoldan bəhs edən spesifik, daha kiçik auditoriyaya hesablanmış məlumat kitabçalarıdır. Qısaltmalar hər bir dilin anlaşılabilirliyi, dildə özünüifadə imkanlarının dairəsi baxımında əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, qısaltmaların dildə rolundan bəhs edən tədqiqatlarda göstərilir ki, *“ingilis dilində də*

*qısaltmaların dildə, özünüifadədə rolundan bəhs edərkən bu sahədəki lüğətlərin əhəmiyyətini vurğulamaq gərəyi duyulur*⁷. İngilis dilində daha çox aşağıda sadalanan qısaltmalar lüğətləri məşhurdur: “Ocranın Akronimləri” (Ocran’s Acronyms) - E.B.Ocran, “Elmi və Texniki Yazı lüğəti” (A Dictionary of Sciarific and Technical Writing, Meredith) - “İxtisarlar lüğəti” (Abberviations Dictionary) və s. İngilis dilinin leksikoqrafiyasında təyinatına, əhatə dairəsinə, mövzusunə görə lüğətləri müxtəlif qruplara ayırmaq olar. İngilisdilli lüğətlər birdilli, ikidilli, çoxdilli lüğətlər kimi təsnifləndirildiyi kimi, mövzu dairəsinə görə də təsnif oluna bilər. Bu sırada say etibarilə daha az, həm də daha az auditoriyaya hesablanan atalar sözləri, kəlamlar lüğətləri də vardır. Bunlardan xüsusilə B.Svetaion “Sitatlar kitabı” (Book of Auotations), “Klassik və müasir lüğətlər” (Classical and modern dictionary) (70 minə yaxın kəlamlar gətirir), “Oksford sitatlar lüğəti” (The Oxford Dictionary of Auotations) məlumat kitabçaları daha çox məşhurdur. Bu lüğətlər yüksək keyfiyyətlə hazırlandığı kimi, materialın geniş əhatəsi ilə də xüsusi olaraq fərqlənir. Belə lüğətlərin həcminə görə daha mükəmməli “Brauning və atalar sözləri” (Browning and Proverbs) (6 min kəlam və 4 min atalar sözü), C.M. Kaşen and M.C. Pengvin “Sitatlar lüğəti” (Dictionary of Auotations) məlumat kitabçaları hesab olunur. Bunlar lüğətlərin xüsusi növü hesab oluna bilər. Çünki bu lüğətlər bu və ya digər dil hadisələrinin istifadə olunması ilə xarakterizə olunur, həm də nitqdə müşahidə olunan dil daşıyanın səhvləri və yalnışları məlumat kitabında göstərilir.

“Tezlik lüğətləri, ideoqrafik lüğətləri, əks əlifba lüğətləri”. Tezlik lüğətləri özləri ilə birlikdə sözlərin nə tezlikdə istifadə olunması ilə bağlı söz siyahılarını təqdim edirlər. Yəni rəqəmlər mətnlərdə sözə necə dəfə rast gəldiyini göstərir. Çox vaxt tezlik lüğəti 2 hissədən ibarət olur: Sözləri azalma tezliyində qeyd edən tezlik siyahısı və həmin sözlərin əlifba sırasında yerləşdiyini

---

⁷ Ступин Л.П. Лексикография английского языка/ Ступин Л.П. –Москва: Высшая школа, –1985. –168 с. s. 33

göstərən əlifba tezlik siyahısı. Əslində əks əlifba lüğətləri söz siyahılarını özləri ilə təqdim edirlər və əlifbaya görə sözlərin axırından başlayaraq yerləşdirilirlər. Qeyd edək ki, belə lüğətlərdə əvvəl əlifbanın birinci hərfinə uyğun sözlər, sonra ikinci hərfinə uyğun sözlər gəlir. Belə ardıcılıqla sözləri qeyd edərək əks əlifba lüğətləri aydın, sözlərin sonu haqqında məlumatları sistemə uyğun şəkildə təqdim edirlər.

İngilis dilində olduqca nüfuzlu əks əlifba lüğətləri var. Bu tipli lüğətlər adətən 350 min sözdən ibrət olur. A.F.Broun “Normal and Reverse English Word” böyük izahlı lüğətinin seçiminə əsaslanaraq, özü ilə 2 siyahı təqdim etmişdir. Birincisində sözlər sadə əlifba sırasında, ikincisində isə tərs təqdim olunur.

Daha az həcmli əks əlifba lüğətləri sırasında “Ленерма” lüğətini qeyd edə bilərik ki, burada 10 min söz yer almaqdadır (M. Lehnert “Müasir ingilis dilinin əks əlifba lüğəti” (Reverse Dictionary of Present Day English) 1971, “Turnsmoin” (Тернсмойна) lüğəti, Th. M Bernstein “Bernşteynin əks əlifba lüğəti” (Bernstein’s Reverse Dictionary) (1976) lüğəti, Con Volkerin “İngilis dilinin qafiyəli lüğəti” (Rhyming Dictionary of the English Language) lüğəti az həcmli lüğətlər sırasında qeyd oluna bilər və müasir leksikoqrafik tədqiqatlarda da bu lüğətlərin elmi əhəmiyyəti diqqət mərkəzinə çəkilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**İngilis dilli lüğətlərin strukturu**” adlanır və beş paraqrafdan ibarətdir. “İngilis leksikoqrafiyasında lüğətin strukturu və sözlüyü”, “Sözlüyün tərtibi və prinsipləri”, “Lüğət məqaləsinin strukturu”, “Lüğət definisiyası”, “Sözün mənasının təsvirində istifadə edilən leksikoqrafik vasitələr” adlanan paraqraflarda ingilisdilli lüğətlərin struktur problemləri, tərtibi zamanı strukturla bağlı qarşıya çıxan məqamlar bu fəsildə əhatəli şəkildə tədqiq və təhlil obyektinə çevrilmişdir.

Lüğət strukturu həm də lüğətin növündən və funksiyasından asılıdır. Əslində isə bu başlıq sözlər, sözün qrammatik, semantik üslubu və funksional özəllikləri ilə, dildə mövcud olan sözün nümunəsiz olmadığını sübuta yetirməklə eyni zamanda sitatların təsviri ilə əlaqədardır.

Materialı hissələrə bölünərək xarakterizə olunan lüğətin strukturundan danışsaq, istənilən söz və ya söz qrupları “Lüğətə daxil olan sözlər” adlanan müstəqil mətnlərlə əhatə olunur. Bu proses əlaqəli davam edə yaxud da əsas və əlavə məlumatdan kənara çıxıb bilər. Lüğət giriş, sağ və sol tərəf arasındakı bərabərlikdir. Əsas sözlər isə ilkin formada verilir: “*Rus və ingiliscə fellər məsdər halında, yunan və latın dillərində isə 1-ci şəxsin təkində işlədilir*”⁸.

İndiki mərhələdə leksikoqrafiyanın aktual problemlərindən biri sosial həyatın bütün yeni proseslərini əks etdirən, müxtəlif istifadəçilərin ehtiyaclarını ödəyən lüğətlərin yaradılmasıdır. Lüğətlərin yaradılmasının vacibliyini təhlil edərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, dərhal dildə öz əksini tapan, ictimai həyatda davamlı dəyişikliklər səbəbindən müxtəlif növ lüğətlərə ehtiyac var və bu müxtəlif ölkələr arasındakı mədəni əlaqələri təmin edir. Nəşr olunmuş lüğətlərdə leksikoqrafiyaların böyük işinə baxmayaraq, bəzən qarışıq sözlərə mövcud yazı qaydalarının pozulması hallarına da rast gəlirik. Bu da lüğətlərin hazırlanmasının vahid metodoloji əsaslarının olmaması ilə bağlıdır. Lüğətlər tərtib olunarkən milli və dünya lüğətçiliyinin ən yaxşı təcrübələrindən istifadə edilməlidir.

“Sözlüyün tərtibi və prinsipləri”. Lüğətin sözlüyü və ya nomenklaturası lüğətlərə daxil olmuş sözlərin məcmusudur. Hər hansı bir lüğətin tərtib edilməsində sözlərin seçilməsi problemi qaçılmazdır. Çünki heç bir lüğət dilin bütün sözlərini qeydiyyata ala bilməz. Lüğətlər öz sözlüyünə yalnız bəzi leksik qrupları daxil edir. Doğrudur, ölü dillərin lüğətləri araşdırılır və hətta bəzən onların bütün sözləri qeyd olunur. Bu cür dillərdə mətnlərin sayı məhduddur. Lüğət hazırlanarkən redaksiya heyətinin də çox əhəmiyyəti vardır. Bu o deməkdir ki, lüğət müəllifləri görkəmli alimlər, dilçilər ola bilər və onların müəllifi olduğu lüğət isə heç şübhəsiz mükəmməl olacaqdır.

Müasir leksikoqrafiya lüğətlərin sosial funksiyalarını

---

⁸ Ступин Л.П. Лексикография английского языка/ Ступин Л.П. –Москва: Высшая школа, –1985. –168 с. s. 94

aşağıdakı kimi təsvir edir: a) məlumat – qeydlər vasitəsilə biliyə yiyələnmək, b) kommunikativ - oxuculara vacib sözləri öz ana dilində və xarici dillərdə təqdim etmək.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı “Lüğət məqaləsinin strukturu” adlanır. Burada göstərilir ki, lüğət məqaləsinin komponent və strukturunda təsvir olunan lüğət vahidlərinin obyektiv mürəkkəbliyi, leksikoqrafik janrların özünəməxsusluğu əks olunur. Bunların məcmu obyektinə isə praktiki cəhətdən leksik vahidərin bütün çoxluğunun müasir vəziyyəti və tarixi perspektivləri olur. Bir linqvistik janr kimi lüğət məqaləsinin özünəməxsusluğu ilə şərtlənən məsələlərlə yanaşı, müasir leksikoqrafiya digər mühüm məsələlərlə üzləşir. Belə ki, lüğət istifadəçisi üçün lüğət məqaləsinin struktur komponentlər toplusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu toplu söz haqqında, onun linqvistik və ekstralingvistik əhatəsi barəsində dürüst informasiya verməlidir. Bu sahədə dünya leksikoqrafiya nəzəriyyə və praktikasında bir sıra həll edilməmiş məsələlər mövcuddur. Onlardan daha çox əhəmiyyət daşıyanı lüğət izahatı və metadilinin (lüğəvi təsvirin dili) işlənməsidir. Məlumdur ki, lüğət məqaləsi və onun metadili leksikoqrafiya nəzəriyyəsində tədqiqat obyektidir. Çünki məhz sözün leksikoqrafik işlənməsi lüğət məqaləsinin informativliyini müəyyən edir.

“Lüğət definisiyası” adlanan dördüncü paragrafda definisiya prosesinin mahiyyətinə aydınlıq gətirilir, lüğətçilikdə bu hadisənin formalarına nəzər salınır. Lüğətlərin definisiyası dedikdə, lüğətlərdə verilmiş sözlərin düzgün izahı, şərhə nəzərdə tutulur.

Definisiyalar iki kateqoriya üzrə təsnif olunurlar.

İntensional (dərin) definisiyalar hər hansı bir terminin mənasını izah edir.

Extensional (geniş) definisiyalar sözün mənasını daha geniş, terminə aid olan digər obyektlərin mənasını izah edir.

Bütün definisiyalar termini daha aydın izah etməyə hesablanmışdır. Bəzən yazıçı və şairlər bir naməlum ideyanı izah etmək istəyəndə onlar bu definisiyalardan istifadə edirlər. Definisiyaların 3 növü vardır: 1. formal; 2. qeyri-formal; 3. genişləndirilmiş.

Lüğətlərdə verilən formal definisiyalar da özlüyündə 3 hissədən ibarət olur: 1.Termin, 2.Aid olduğu nitq hissəsi, 3.Bu terminə xas olan xüsusiyyətlər.

“Sözün mənasının təsvirində istifadə edilən leksikoqrafik vasitələr” adlı fəslin son paraqrafında sözlərin təsviri zamanı qarşıya çıxan leksikoqrafik problemlərdən bəhs olunur. Sözlərin mənalari müxtəlif vasitələrlə tərif edilə bilər: 1) ensiklopedik kimi xarakterizə olunan təriflər vasitəsi ilə; 2) təsviri təriflər və ya parafrazalar vasitəsilə; 3) sinonim sözlər və ifadələrin köməyi ilə; 4) çarpaz istinadlar ilə.

Təsviri təriflərdən fərqli olaraq ensiklopedik təriflər yalnız söz mənasını deyil, həm də əsas konsepsiyanı müəyyənləşdirir. “Mövcud ingilis dilinin qısa Oksford lüğəti” (Concise Oxford Dictionary of Current English) lüğətində kömür sözü 1. Yer səthinin altındakı tikişlərdə və ya təbəqələrdə olan, yanacaq kimi istifadə edilən qaz, qatran və s. kimi istifadə olunan sərt qeyri-şəffaf qara və ya qara rəngli mineral və ya bitki mənşəli maddələr. Antraksiyet, bitum kömür, linjit kimi istifadə edilir⁹.

Sinonim təriflər, tərif ediləcək sözlə sinonim olmayan sözlərin köməyi ilə izah olunan təsviri təriflərdən fərqli olaraq, demək olar ki, ekvivalent məna daşıyan sözlərdən və ya söz qruplarından ibarətdir. Məsələn, yuxarıda göstərilən girişdə “Mövcud ingilis dilinin qısa Oksford lüğəti” (Concise Oxford Dictionary of Current English) sözlərin mənasını sinonimlərin köməyi ilə müəyyənləşdirir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın yekunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

-Dissertasiyada ingilisdilli lüğətlərin yaranması, inkişaf yolu ilk dəfə Azərbaycan filologiyasında sistemli şəkildə təhlilə cəlb olunmuşdur.

-Tədqiqat işində ingilisdilli lüğətlərdə normativ mərhələdə

---

⁹ Concise Oxford dictionary of current English. –New York : Clarendon Press, Oxford University Press, –1990. –1454 p.

lüğətlər dil tarixinin bir hissəsi kimi qiymətləndirilmiş, praktik hissədə isə onun 3 tarixi dövrə bölünməsi nəzəri cəhətdən araşdırılmış və təsbit olunmuşdur.

-Dissertasiyada lüğətçiliyin tarixində qlossarizasiya və çətin sözlər lüğəti ayrıca mərhələ kimi qiymətləndirilmişdir.

- Amerikan leksikoqrafiyasının inkişaf tarixində lüğətlərin ensiklopedik xarakter daşması spesifik cəhətdir.

- Lüğətlərin növlərə bölünməsinin ən optimal səbəbləri tədqiqat işində araşdırılmış və əsaslı faktlara əsaslandırılaraq təhlil edilmişdir.

- Tədqiqat işində lüğətlər yalnız dilçilik hadisəsi kimi qiymətləndirilməmiş, həm də insan mədəniyyətlərinin çoxsaylı və müxtəlif konseptuallaşdırmaları haqqında mənbə funksiyası kimi dəyərləndirilmişdir.

- XXI əsrdə lüğət nəşri üçün iş modeli sürətlə kağızdan onlayn formata keçməkdədir və istifadəçi cəmiyyəti maşınlarla qədər genişlənmişdir: leksikoqrafiyada hesablama dilçilərinin ehtiyacları və təbii dilin işlənməsi üçün proqramlar təmin edilməlidir. Leksikoqrafiya hazırda keçid vəziyyətindədir. İnternet yeni leksikoqrafiya tədqiqatları üçün rəqibsiz fürsətlər verir. Eyni zamanda perspektiv satışlar nəticəsində leksikoqrafiyada yeni inkişafın maliyyələşdirilməsinin ənənəvi iş modeli çökdü. Kitab ticarətinin özü də böhrandadır və bir çox kitab satıcısı işdən çıxır. Hardback istinad kitabları artıq satılmır. İctimaiyyət istinad məlumatlarının internet vasitəsi ilə pulsuz olacağını gözlədi, amma təəssüf ki, internet qapılarını sərbəst, lakin qeyri-kafi, yanıldıcı və hətta səhv leksikoqrafik məlumatların kütləsinə açdı. Elektron leksikoqrafiyadakı inkişafın Granger and Paquot (2012) kitablarında müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmışdır. Tədqiqat işində elektron leksikoqrafiya sahəsi ayrıca elmi istiqamət kimi qiymətləndirilmiş, bu sahədəki dünyəvi araşdırmalara istinad olunaraq elmi qənaətlər formalaşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. İngilis leksikoqrafiyasının tarixinə bir nəzər // – Naxçıvan:

“Naxçıvan” Universitetinin Elmi Əsərləri. – 2017. №4, – s. 118-123

2. Lüğətlərin növləri və onların yaranması üçün əsas müddəlar // – Bakı: ADU 25-26 oktyabr 2018, – Azərbaycan Dillər Universiteti. “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri” mövzusunda III beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. – 2018, – s. 8

3. İngilis dilli lüğətlərdə qrammatika anlayışı // – Gəncə: 17-18 oktyabr 2018. Gənc alimlərin III Beynəlxalq elmi konfransının materialları, – 2018, – s. 18-21

4. İngilis dilçiliyində leksikoqrafiya məsələləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. № 16, – s. 154-159

5. Leksikoqrafiya termini dilçilik vahidi kimi // – Naxçıvan: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, “Axtarışlar” jurnalı. – 2018. № 4. – s. 3-10

6. Amerikada lüğətçiliyin inkişafı və lüğətlərin quruluşuna sinxron baxış // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin elmi əsərləri. – 2018. №3. – s. 169-174

7. İngilis-Amerikan leksikoqrafiyasının tədqiqi tarixi və Oksford lüğətinin 1837-1957-ci illərdəki redaktorları // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. – 2018. № 5, –s. 204-207

8. The difficulties in compiling new dictionaries and their solving principles // – Москва: “Российская наука в современном мире” XXV Международная научно-практическая конференция. – 2019. – p. 134-136

9. Lüğətlərin növlərə bölünməsinin əsasları // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Türk Dilləri Şöbəsi. Tanınmış türkoqolq alim Məhəbbət Mirzəyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. – 2019, – s. 251-254

10. İngilis lüğətlərinin tərtibi zamanı metodların tətbiqi prinsipləri // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. – 2019. №1, – s. 121-123

11. Short summary of English language dictionaries published

in XV and XX centuries // – Naxçıvan: “Naxçıvan” Universitetinin Elmi Əsərləri. – 2020. №4. – s. 127-130

12. XX əsrin sonlarında tədris leksikoqrafiyasının inkişafı və Hornbinin tədris izahlı lüğətlər seriyası // – Naxçıvan: – 22-23 oktyabr 2020, – “Naxçıvan: mədəniyyətlərin qovuşduğu məkan” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – s. 403-405

13. XIX əsrin I yarısı danışıq və bədii leksik lüğətlərin hazırlanması üçün əsas tələblər // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri. – 2021. №1, – s. 320-323

14. The theory of English lexicography (1530 - 1791) // –The XXI International Scientific Symposium. –Stockholm / Sweden: – 2021, – p. 130-133

15. American lexicography in XVIII-XX centuries // – Drohobycn: Humanities science current issues. Interuniversity collection of Drohobycn Ivan Franko State Pedagogical University Young scientists research. – 2021, – p. 117-120

Dissertasiyanın müdafiəsi 20 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 14³⁰ Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, AZ7012, Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsas binası, I mərtəbə.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 16 sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 26.07.2022
Kağız formatı: 60x84 1/16
Həcm: 41 413
Tiraj:100